

АДМІНІСТРАТИВНЕ ТА ФІНАНСОВЕ ПРАВО

УДК 342.9

Болокан І. В.,

*кандидат юридичних наук, доцент, докторант кафедри адміністративного та господарського права
Запорізького національного університету*

ЗАГАЛЬНІ ОЗНАКИ РЕАЛІЗАЦІЇ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВИХ НОРМ

GENERAL CHARACTERISTICS OF IMPLEMENTATION OF ADMINISTRATIVE RULES

У статті аналізуються такі загальні ознаки реалізації адміністративно-правових норм, як-от: предмет реалізації; реалізація як стадія механізму адміністративно-правового регулювання; реалізація як процес; реалізація як практичне (фактичне) втілення у життя положень норм. Обґрунтовується універсальність цих ознак із метою реалізації норм будь-яких галузей права, та вказується на специфіку їх прояву в адміністративно-правовій сфері.

Ключові слова: *реалізація адміністративно-правових норм, предмет реалізації, механізм адміністративно-правового регулювання, процес реалізації, практичне втілення у життя положень адміністративно-правових норм.*

В статье анализируются такие общие признаки реализации административно-правовых норм, как: предмет реализации; реализация как стадия механизма административно-правового регулирования; реализация как процесс; реализация как фактическое (фактическое) претворение в жизнь предписаний нормы. Обосновывается универсальность этих признаков для реализации норм любых отраслей права и указывается на специфику их проявления в административно-правовой сфере.

Ключевые слова: *реализация административно-правовых норм, предмет реализации, механизм административно-правового регулирования, процесс реализации, фактическое претворение в жизнь предписаний административно-правовых норм.*

The article analyzes the implementation of such common features of administrative rules, as the subject of realization; implementation of a degree of mechanism of administrative and legal regulation; implementation as the process; implementation as a practical (de facto) process of regulation rescripts. The versatility of these signs is proved for the implementation of the rules of any branches of law and it is pointed to the specifics of their manifestation in the field of administrative law.

Key words: *implementation of administrative rules, subject of the implementation, mechanism of administrative and legal regulation, implementation process, practical process of regulation rescripts.*

Постановка проблеми. Питання реалізації адміністративно-правових норм є актуальними та вимагають детального дослідження щодо особливостей прояву цього галузевого різновиду реалізації норм права. Тим більше, що цим питанням тривалий час не приділяли належної уваги, адже у доктринальних джерелах з адміністративного права ознаки «реалізації адміністративно-правових норм», як правило, не виокремлюються. Аналіз доктринальних джерел з адміністративного права, починаючи від 50-х рр. ХХ ст., виявив тенденцію від «відкидання» визнання будь-яких специфічних ознак реалізації галузевих (адміністративно-правових) норм до визнання певної специфіки у реалізації невичерпного дослідження таких специфічних ознак.

Питанням реалізації адміністративно-правових норм приділяли увагу окремі вчені-адміністративісти, натомість, розгляд цих питань здійснювався або на досить загальному рівні (у відповідних підрозділах навчальних та довідникових джерел), або на рівні характеристики конкретних форм реалізації (виконання, використання, додержання та застосування). Зокрема, окремі питання поняття та форм реалізації норм адміністративного права досліджували вчені-адміністративісти, на праці яких ми посилаємось у цій статті: В. Авер'янов, Н. Александрова, В. Галуцько, З. Гладун, Ю. Гридасов, М. Єропкін, Г. Забарний, В. Загуменник, А. Іванищук,

Р. Калюжний, Ю. Козлов, Т. Коломоєць, В. Колпаков, С. Короєд, О. Крупчан, П. Лютіков, О. Меліхова, В. Олєфір, І. Пастух, Г. Петров, В. Проценко, С. Стеценко, В. Шкарупа. Досліджували окремі питання реалізації галузевих норм і фахівці з інших галузей права, зокрема Л. Бориславський – форми реалізації конституційно-правових норм; Я. Шевченко – особливості реалізації цивільно-правових норм (у відносинах цивільно-правової відповідальності); О. Семчик – особливості реалізації фінансово-правових норм тощо. Натомість, в адміністративно-правових джерелах ознаки (як загальні, так і специфічні) реалізації норм права досліджено здебільшого фрагментарно, і лише окремі з її форм досліджено більш детально (наприклад, застосування у дисертаційній роботі О. Губанова).

Враховуючи невичерпне висвітлення ознак реалізації адміністративно-правових норм, метою цієї статті є характеристика окремих загальних ознак цієї галузевої реалізації. Під загальними ознаками маються на увазі ті з них, які, хоча й характерні для реалізації норм також інших галузей права, мають певну специфіку у реалізації адміністративно-правових норм.

Виклад основного матеріалу. У «радянський» період розвитку доктрини адміністративного права специфіка реалізації адміністративно-правових норм як різновиду норм права майже не виокремлю-

валась. У різні періоди у дефініціях «реалізація адміністративно-правових норм» або в окреслених щодо цієї категорії ознаках згадувалось про різні складові частини реалізації, на яких наголошував автор. Йшлося: 1) про суб'єктів (наприклад, Г. Петров суб'єктами реалізації називав державні, громадські організації, посадових осіб, громадян) [1, с. 167]; 2) про мету реалізації (Ю. Козлов метою реалізації вважав практичне запровадження адміністративно-правового регулювання управлінських відносин) [2, с. 41]; 3) про необхідність погодження учасниками управлінських відносин своєї поведінки з вимогами, які зафіксовані в адміністративно-правових нормах (визначення М. Єропкина) [3, с. 27].

У сучасних визначеннях реалізації адміністративно-правових норм акценти дещо інші, хоча є й такі, що певним чином повторюють ті, що виокремлювались у більш ранній період розвитку доктрини адміністративного права. Наявність ознак, які виокремлювались і раніше, і в сучасний період, свідчить про стабільність сприйняття вченими-адміністративістами особливостей реалізації адміністративно-правових норм. Наявність інших (ознаки, які не виокремлювались у більш ранній період розвитку доктрини адміністративного права, але виокремлюються у сучасний період розвитку цієї доктрини) свідчить про зміну уявлення про категорію «реалізація адміністративно-правових норм».

Прикладом перших є вказівка на *предмет реалізації* (варіації: *державна воля, виражена в нормах* (визначення В. Загуменника, В. Проценка, О. Крупчана) [4, с. 80]; *приписи правових норм загалом* (визначення В. Галуцька, В. Олфіра, Ю. Гридасова, А. Іванищука, С. Короеда) [5, с. 64]; *приписи норм адміністративного права; суб'єктивні права та юридичні обов'язки* (визначення Т. Коломоєць та у співавторстві з П. Лютіковим і О. Меліховою) [6, с. 11; 7, с. 20]; *загальнообов'язкові приписи, що містяться в адміністративно-правових нормах* (визначення С. Стеценка, З. Гладуна) [8, с. 77; 9, с. 24]; *правила (належної) поведінки (приписи, заборони і дозволи), закріплені в адміністративно-правових нормах* (визначення Г. Забарного, Р. Калюжного, В. Шкарупи, В. Колпакова, Н. Александрової [10, с. 29; 11, с. 76; 12, с. 168]); *воля, виражена в адміністративно-правових нормах* (визначення І. Пастуха) [13, с. 45].

Оскільки суб'єктом, який встановлює або санкціонує правову норму, є держава, відповідно, в таких нормах фіксується її воля, тому характеристика реалізації через «волевиявлення» (або навіть уточнення – «державна воля») є зрозумілою. Далі варто з'ясувати питання щодо форм прояву такої волі, або типів правового регулювання, серед яких зазвичай називають дозволи, заборони і приписи. Під час характеристики методу адміністративно-правового регулювання загальною його рисою називають те, що він реалізується шляхом використання приписів (встановлення обов'язків), встановлення заборон та надання дозволів. Дозволи характеризують як право самостійно визначати доцільність вчинення певних дій або утримання від їх вчинення [8, с. 26; 14, с. 123].

Встановлення заборон визначають як покладення прямого обов'язку утримуватись від вчинення певних дій в умовах, передбачених правовою нормою [8, с. 25], або утримуватись від них на свій розсуд [12, с. 75]. Використання приписів в адміністративному праві означає покладення обов'язку здійснити відповідні дії в умовах, які закріплені адміністративно-правовою нормою. Виокремлюється чимало форм приписів, зокрема: встановлення відповідних дій, порядок їх здійснення, забезпечення виконання обов'язків тощо [12, с. 74].

З огляду на тенденцію демократизації сучасного світу, вже майже не викликає суперечностей теза про необхідність якнайповнішого використання принципу загальних дозволів (дозволено все, що прямо не заборонено), адже це відповідає основному призначенню демократичної держави – забезпечувати реалізацію прав і свобод громадян. Натомість, більш слухним видається використання слова «можливості», а не «дозвіл», адже це певним чином зміщує акценти: особа відчуває, що робить не те, що їй дозволили (певна відсутність волі), а реалізує наявні можливості (на власний розсуд). До того ж, термін «дозвіл» у законодавчій термінології пов'язується з певною матеріалізованою формою – документом (дозвіл на виконання робіт, ліцензія – це дозвіл <...> тощо). Використання словосполучення «правила поведінки» також асоціюється з певним імперативом, адже «правила» передбачають «те, як має бути», тобто певним чином виключається свобода дій. А якщо врахувати, що «норма права» в доктрині найчастіше визначається як «правило поведінки», маємо певну тавтологію. Отже, під час характеристики реалізації адміністративно-правових норм більш коректним вбачається використання слова «положення (норми)» як такого, що може включати як приписи, заборони, так і надані можливості (певні права).

Прикладом ознаки, яка у більш ранній період розвитку доктрини адміністративного права не виокремлювалась (про неї згадується в окремих сучасних адміністративно-правових джерелах), є вказівка на те, що *реалізація є однією зі стадій механізму адміністративно-правового регулювання* (праці Т. Коломоєць, П. Лютікова, О. Меліхової, С. Стеценка [6, с. 11; 7, с. 20; 8, с. 68]).

Як зазначив Д. Лук'янець, у науці адміністративного права склалось досить стабільне уявлення про механізм адміністративно-правового регулювання, натомість, аналіз сучасної правотворчої практики дає підстави сумніватись у правильності деяких сталих теоретичних положень [15, с. 45]. Традиційно взаємозв'язок елементів системи, завдяки яким здійснюється регулювання адміністративно-правових відносин, вбачається у певному ланцюжку, початок якого стосується юридичних норм, далі виникають відповідні правовідносини, а закінчення пов'язується з правозастосовним актом, завдяки якому можливості (суб'єктивні права) та обов'язки, закріплені за посередництвом норм у нормативно-правовому акті, втілюються у реальне життя. Подекуди в доктринальних джерелах до структури меха-

нізму правового регулювання включають й інші елементи. Так, І. Пастух називає такі: норми адміністративного права, які мають вираз у нормативно-правових актах різної юридичної сили; адміністративно-правові відносини; акти застосування норм права; акти тлумачення норм адміністративного права; правосвідомість; правова культура; законність [13, с. 38]. Т. Коломоєць поділяє елементи механізму адміністративно-правового регулювання на два блоки: органічні та функціональні складові частини механізму адміністративно-правового регулювання. До перших належать норми права, акти реалізації норм права та правові відносини; до інших – юридичні факти, правову свідомість суб'єктів адміністративно-правового регулювання, законність, акти тлумачення норм права та акти застосування норм права [7, с. 19–20; 16, с. 32–33]. На такі самі блоки поділяє елементи механізму адміністративно-правового регулювання і С. Стеценко. Різниця у підходах згаданих учених-адміністративістів полягає у віднесенні С. Стеценком до першого блоку після норм права юридичних фактів (складів) [8, с. 65].

Не вдаючись до дискусії щодо виокремлення елементів механізму, зупинимось лише на питанні, яким чином реалізація адміністративно-правових норм проявляється у цьому механізмі. Абстрактна можливість (права), яку закріплює норма права, залишається абстрактною до того моменту, поки особа не «переведе» її у практичну площину, тобто не почне реалізувати надане абстрактне право у своє суб'єктивне (маємо реалізацію у формі використання), що спричинить необхідність виконання обов'язку з боку уповноваженого суб'єкта (маємо реалізацію у формі використання або додержання, залежно від того, про обов'язок активного чи пасивного типу йдеться у нормі). Отже, виникають правовідносини. Як зазначив Д. Лук'янець, саме в акті реалізації норми і полягає прояв волі «носіїв» суб'єктивного права та юридичних обов'язків [15, с. 46]. Варто погодитись і з тими особливостями, які впливають з різновиду норми, яка реалізується. Вчений зазначає, що реалізується завжди диспозиція, але у випадках реалізації зобов'язуючих та заборонних норм, особливістю яких є наявність санкції, схема дії механізму адміністративно-правового регулювання вже не «норма права → акт реалізації → правовідносини», а дещо інша: «норма права → акт порушення диспозиції норми права → акт реалізації санкції норми права → правовідносини реакції на правопорушення → акт реалізації диспозиції норми права → правовідносини» (відмінності пов'язані із реалізацією конкретного елемента норми, а саме диспозиції чи санкції). Отже, Д. Лук'янець пропонує чотириелементну структуру механізму адміністративно-правового регулювання: норми адміністративного права; акти реалізації диспозицій норм адміністративного права; акти реалізації санкцій норм адміністративного права; адміністративно-правові відносини [15, с. 47]. Вказана точка зору є дискусійною, з погляду єдності норми. Якщо виходити з того, що норма є певним цілим явищем і, незалежно

від наявності у структурі конкретної норми двох чи трьох елементів, залишається єдиною, про реалізацію якої і йдеться, навряд чи доцільно «дробити» механізм правового регулювання вказівкою на реалізацію конкретних структурних елементів норми, навіть якщо дія механізму і має певну специфіку. За такого підходу втрачається цілісне уявлення про узагальнену дію механізму, натомість, акцент ставиться на винятках у його дії, пов'язаних із різновидом норми.

Таким чином, реалізація адміністративно-правових норм є елементом механізму адміністративно-правового регулювання, яка знаходить свій прояв на різних стадіях (але після створення чи санкціонування норми). Натомість, реалізація норм характеризує механізм правового регулювання як елемент, адже, як зазначив С. Стеценко, категорія «механізм правового регулювання» виникла в межах загальної теорії права для відображення руху, функціонування правової форми, і вже пізніше адміністративне право, як й інші галузеві дисципліни, базуючись на принципах і засадах загальної теорії права, відреагувало на формулювання нових теоретичних аспектів [8, с. 63]. Вважаємо, що вказана ознака є вагомою ознакою галузевої реалізації норм адміністративного права.

Ще однією ознакою, яка виокремлюється в доктрині адміністративного права щодо специфіки реалізації її норм, є вказівка на те, що *реалізація є процесом*. Враховуючи, що «реалізація норм права» у загальній теорії права розуміється і як процес, і як результат, процес є лише початком реалізації, який завжди матиме й іншу матеріалізацію – «результат реалізації». Таким результатом можуть бути *отримання певних благ* (у разі скористання наданим нормою правом, тобто реалізація у формі використання), *відсутність відповідальності* (у разі належного виконання закріплених у нормі обов'язків, тобто реалізація у формах додержання та виконання), *отримання певного юридичного документа*, в якому зафіксовано певне рішення у конкретній справі або щодо конкретного суб'єкта (тобто реалізація у формі застосування). Отже, процес є лише часткою реалізації і без наявності іншої її складової частини – результату – не матиме сенсу. Варто також додати, що характеристика реалізації адміністративно-правових норм і як процесу, і як результату, не є виокремлюючою ознакою галузевої реалізації, адже притаманна реалізації норм будь-яких галузей. Інша справа, що предмет адміністративного права формує, зокрема, і така його неоднозначна складова частина, як адміністративний процес та/або процедурне право, специфіка якого/яких виявляється у тому, що, на відміну від інших галузей, адміністративне право не має виокремленої процесуальної частини, яка, порівняно з іншими галузями, має дещо ускладнений суб'єктний склад стосовно можливості здійснення процесуальних дій. Йдеться про те, що останні 12 років маємо «адміністративну судочинну» складову частину, яка знайшла вираз в окремому кодифікованому джерелі – Кодексі адміністративного судочинства (КАС) України. Делітна ж

складова частина адміністративного права ускладнена специфічною системою суб'єктів, які наділяються правом застосовувати санкції за вчинення адміністративних правопорушень. Ситуація ускладнюється й тим, що значний проміжок часу невирішеною є проблема виокремлення процедурного кодифікованого акту, прийняття якого дало б змогу уніфікувати та певним чином систематизувати діяльність і різноманітність суб'єктів адміністративного права, які вирішують процедурні питання. Звідси й дискусії щодо «вузького» та «широкого» розуміння адміністративного процесу, які тривають серед учених-адміністративістів. Отже, реалізація окремих частин адміністративно-правових норм у частині як процесу, так і результату цього процесу, безсумнівно, має свою специфіку. Ця ж ознака демонструє й нерозривний зв'язок адміністративного права з іншими галузями права.

Що стосується характеристики у доктринальних джерелах з адміністративного права реалізації як *практичного (фактичного) втілення* (у життя, у діяльність, у практичну поведінку) положень норм, вона, на думку вчених-адміністративістів, полягає у проявленні у певних конкретних ситуаціях всіх тих положень, які вміщуються в їхньому змісті. Категорія «практика» є однією з універсальних філософських категорій, активне згадування про яку помітне з епохи Нового часу. В античній філософії практична сторона людської розумності вбачалась у втіленні у людській поведінці принципів моральності. Згодом поняття «практика» почало поширюватись і на матеріальну людську діяльність, пов'язану із забезпеченням вихідних потреб людини і суспільства у матеріальних ресурсах (практика вже розумілась як цільове спрямування на корисне та ефективне [17, с. 164]).

Як матеріальна діяльність людей, практика має вираження у різних формах такої діяльності, серед яких і правова сфера. Узагальнююче значення категорії «практика» – дія, діяльність, досвід [18, с. 359]. Поняття «практика» у будь-якому словнику визначається через активну поведінку, через діяльність. Одним зі значень слова «діяльність» у тлумачних словниках є функціонування. Єдине нормативне закріплення поняття «діяльність (людини)» містить Наказ Міністерства освіти і науки України від 14.06.2004 р. № 476, за яким діяльність – «динамічна система взаємодії людини з всесвітом, в якій вона досягає свідомо поставлених цілей, що з'являються внаслідок виникнення у неї певних потреб». Динамічність також передбачає активність, адже у словниках тлумачиться як насиченість рухом, дією, інтенсивний розвиток чогось. Синонімом слова «діяльність» є «діяння», значення якого в адміністративно-правових джерелах подається як *дія або бездіяльність*, вольові вчинки (В. Доненко [14, с. 122], І. Голосніченко [12, с. 434]). Такий висновок є доволі дискусійним, враховуючи основу слова «діяння» – «дія» (тобто активна поведінка).

Отже, характеристика реалізації адміністративно-правових норм як *«практичне втілення у життя»* є невдалою, враховуючи «активну» складову

частину практики. Правильнішим видається використання словосполучення *«фактичне втілення у життя»*, яке застосовують у своїх визначеннях реалізації адміністративно-правових норм Т. Коломоєць, П. Лютиков та О. Меліхова [6, с. 11; 7, с. 20]. Підтвердження доцільності використання слова «фактичне» замість «практичне» знаходимо й у довідникових виданнях. Так, у словниках іншомовних слів значення слова «факт» подається як реальність; дійсність; те, що існує реально. У тлумачних словниках зміст слова «факт» пояснюється як те, що сталося, відбулося насправді; те, що є матеріалом для певних висновків і відповідає об'єктивній дійсності; реальність, дійсність; те, що об'єктивно існує; що справді сталося; приклад, випадок; об'єктивна дійсність, реальність; те, що реально існує; наявність, існування чогось, а слова «фактичний» – який відповідає дійсності. Визначення реалізації адміністративно-правових норм як «втілення у життя» є слушним, адже змістом слова «втілювати», яке надають тлумачні словники, є здійснювати, реалізовувати, виражати в конкретній формі; бути вираженням чогось.

Висновки. Більшість ознак, які у доктрині адміністративного права виокремлюють як притаманні реалізації адміністративно-правових норм, збігаються з ознаками реалізації норм права загалом. Такими є й ті, що досліджувались у цій статті. Натомість, попри свою універсальність, під час реалізації адміністративно-правових норм досліджувані ознаки мають певну специфіку. Зважаючи на предмет реалізації адміністративно-правових норм, доцільним вбачається окреслення цієї ознаки не як державної волі, вираженої в адміністративно-правових нормах у вигляді правил поведінки, приписів, заборон та дозволів, а як відповідної волі, вираженої у положеннях галузевих (адміністративно-правових) норм у вигляді реалізації наявних можливостей або здійснення обов'язків, зафіксованих у нормі. У механізмі адміністративно-правового регулювання реалізація має прояв у будь-якій своїй формі, яка залежить від того, яким суб'єктом і які положення адміністративно-правової норми фактично втілюються у життя (перетворюються у правовідносини). Характеристика реалізації лише як процесу є неповною, адже не враховує наявність ще й результату реалізації (отримання певних благ, відсутність відповідальності, отримання певного юридичного документу тощо). Галузеву реалізацію доцільно розуміти не як практичне, а як фактичне втілення у життя положень адміністративно-правових норм, що відповідає змісту відповідних слів. Перспективними напрямками подальших досліджень можуть бути інші загальні ознаки реалізації адміністративно-правових норм (вольовий характер реалізації, мета реалізації норм адміністративного права, прояв у різних формах, забезпеченість державою процесу і результату реалізації адміністративно-правових норм, політичний зміст реалізації норм права) та специфічні ознаки реалізації, як-от суб'єкт реалізації та галузева належність норм.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Петров Г.И. Сущность советского административного права / Г.И. Петров. – Ленинград : Издательство Ленинградского университета, 1959. – 184 с.
2. Козлов Ю.М. Советское административное право : [пособие для слушателей] / Ю.М. Козлов. – М. : Изд-во «Знание», 1984. – 208 с.
3. Еропкин М.И. Советское административное право : [учебник для средних юридических учебных заведений] / Еропкин М.И., Ключниченко А.П. – М. : Юридическая литература, 1979. – 312 с.
4. Загуменник В.І. Адміністративне право України. Збірник основних питань та відповідей (загальна частина) : [навч. посіб.] / [В.І. Загуменник, В.В. Проценко]; під заг. ред. О.Д. Крупчана. – Бендери-Київ : Поліграфіст, 2012. – 444 с.
5. Адміністративне право України: у 2-х т. : підручник. – Т. 1: Загальне адміністративне право. Академічний курс / В.В. Галуцько, В.І. Олефір, Ю.В. Гридасов, А.А. Іванищук, С.О. Коросед. – Херсон : ХМД, 2013. – 396 с.
6. Коломоєць Т.О. Основи адміністративного права України для державних службовців : [Навчально-методичний посібник] / Т.О. Коломоєць – Запоріжжя : ЗЦППКК, 2009. – 76 с.
7. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України : [підручник] / [Коломоєць Т.О., Лютиков П.С., Меліхова О.Ю.]; за заг. ред. Т.О. Коломоєць. – 2-е вид., змін. і доп. – К. : Істина, 2012. – 528 с.
8. Стеценко С.Г. Адміністративне право України: [Навч. посіб.] / С.Г. Стеценко. – 3-тє вид., перероб. та доп. – К. : Атіка, 2011. – 624 с.
9. Гладун З.С. Адміністративне право України : [Навч. посіб.] / З.С. Гладун. – Тернопіль, 2004. – 579 с.
10. Забарний Г.Г. Адміністративне право України : [Навч. посіб.] / Г.Г. Забарний, Р.А. Калужний, В.К. Шкарупа. – К. : Вид. Паливода А.В., 2005. – 368 с.
11. Колпаков В.К. Адміністративне право України : [підручник] / В.К. Колпаков. – 2-ге вид., допов. – К. : Юрінком Інтер, 2000. – 752 с.
12. Адміністративне право України. Академічний курс: Підручник: у 2 томах. – Том 1. Загальна частина / Ред. колегія: В.Б. Авер'янов (голова). – К. : Видавництво «Юридична думка», 2004. – 584 с.
13. Курс адміністративного права України : [підручник] / [Колпаков В.К., Кузьменко О.В., Пастух І.Д. та ін.]; за ред. В.В. Коваленка. – К. : Юрінком Інтер, 2012. – 808 с.
14. Адміністративне право України : словник термінів / [Андрєєва Д.Є., Басов А.В., Басова Ю.Ю. та ін.]; за заг. ред. Т.О. Коломоєць, В.К. Колпакова; Держ. вищ. навч. закл. «Запоріж. нац. ун-т». – К. : Ін Юре, 2014. – 520 с.
15. Лукьянец Д.Н. Механизм административно-правового регулирования: аксиоматический подход / Д.Н. Лукьянец // Административное право и процесс. – 2015. – № 12. – С. 45–49.
16. Коломоєць Т.О. Адміністративне право України. Академічний курс : [підручник] / Т.О. Коломоєць. – К. : Юрінком Інтер, 2011. – 576 с.
17. Петрушенко В.Л. Філософський словник: терміни, персоналії, сентенції / В.Л. Петрушенко – Львів: «Магнлія 2006», 2011. – 352 с.
18. Краткая философская энциклопедия. – М. : Издательская группа «Прогресс» – «Энциклопедия», 1994. – 576 с.